

XFTAP 06.73.55

Ж.Т.Ахметов, А.А.Ажмухамедова

*Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
(E-mail: alfakz93@mail.ru, azhmuxamedova@mail.ru)*

Төлем жүйелеріндегі тәуекелдер

Аңдатпа. Мақалада елдің қаржы жүйесін басқарудың маңызды аспектілерінің бірі - Төлем жүйесіндегі тәуекелдерді басқару талданады. Төлем жүйесінің барлық деңгейлерінде қаржылық және операциялық тәуекелдерді басқару бойынша іс-қимылдарды бағалау осы үрдістің маңызды бөлігі болып табылады. Сонымен қатар, ақпараттық технологиялардың дамуы электрондық ақшамен байланысты тәуекелдердің өсуі қауіпін тудырып отыр. Бұл ретте электрондық ақша айналысын және төлемдермен байланысты қаржылық және операциялық тәуекелдерді мемлекет тарапынан қадағалау қажет.

Түйін сөздер: несиелік тәуекел, өтімділік тәуекелі, жүйелік тәуекел, электрондық ақша, орталық банк, делдал

DOI: <https://doi.org/10.32523/2079-620X-2019-3-116-122>

Төлем жүйесі – бұл төлемдердің кедергісіз өтуін қамтамасыз ететін жүйе және материалдық немесе қаржы ресурстарын сатып алатын шаруашылық субъектілері қабылдайтын міндеттемелерді өтеу бойынша уағдаластықтар жиынтығы болып табылады.

Төлем жүйесінің рөлі тұтынушы мен тауарлар мен қызметтерді жеткізуші арасында ақша қаражатын уақытылы және тиімді аударуды қамтамасыз ету болып табылады, бұл экономикалық және қаржылық қызмет нәтижесінде қабылданған міндеттемелердің орындалуын уақытылы аяқтауға ықпал етеді. Осыған байланысты, қаржы нарықтары мен экономиканың банк секторының жұмыс істеу тиімділігі көбінесе елдегі қолданыстағы төлем жүйесіне байланысты.

Елдің экономикасы мен банк жүйесін реформалау төлемдерді тез және ең аз тәуекелдермен жүргізуге мүмкіндік беретін, сенімділікпен, қауіпсіздікпен және тиімділікпен ерекшеленетін төлем жүйелерін құру қажеттілігін тудырды.

Төлем жүйелерін реттеудің маңызды элементі қаржылық тәуекелдерді және оларды азайту әдістерін талдау болып табылады. Қаржылық тәуекел – бұл табыстардың төмендеуі, пайданың жоғалуы және қандай да бір себептер бойынша шығындардың туындауы. Банк тәжірибесіндегі тәуекел банкроттық ықтималдығы ретінде қарастырылады.

Қаржы операциялары қатысушы тараптар, операцияларды өндеуді жүргізетін олардың делдалдары (банктерді қоса алғанда) үшін, сондай-ақ түпкілікті банкаралық есеп айырысу жүргізілетін орталық банк үшін тәуекелдер әкеледі. Қаржы нарықтарына қызмет көрсететін ақша қаражаты мен бағалы қағаздардың ірі банкаралық аударымдары жүйесі ең жоғары тәуекелге ұшырайды. Атап айтқанда, нақ осы нарықтарда қаржы жүйесі мен тұтастай экономика үшін теріс салдарларды тудыратын төлем ағындарының бұзылуы үшін әлеуетті мүмкіндік жасайтын әріптестер арасындағы өзара қарым-қатынастарға байланысты болады.

Бұл мақаланың негізгі мақсаты – қаржы жүйесінде бар барлық тәуекелдерді зерделеу. Жоғарыда берілген мақсатқа жету үшін келесі міндеттер белгіленді:

- несиелік, операциялық, жүйелік, өтімділік тәуекелдеріне сипаттама беру;
- әр тәуекелдің қаржы жүйесіне тигізетін әсерін бағалау;
- электрондық ақша мен қолма-қол ақша тәуекелдеріне салыстырмалы талдау жасау.

Ішкі тәуекелдердің негізгі түрлері банктің қаржылық қызмет көрсетуімен байланысты және төлем жүйесінде тәуекелдердің мынадай түрлері бар, атап айтқанда: бұл несиелік, өтімділік, жүйелік және есептік (операциялық және техникалық) тәуекелдер, сондай-ақ валюталық операцияларды (валюталық) және алаяқтықты реттеудегі тәуекелдер. Банк тәуекелі толық жойылуы мүмкін емес. Банк мәмілелерге қатысуға дайын болатын тәуекел дәрежесі олардан күтілетін пайдаға байланысты, тәуекел көп болған сайын, пайда соғұрлым жоғары болуы тиіс. Бұл ретте банктің міндеті өз операцияларынан келетін тәуекел мен пайданың оңтайлы үйлесіміне қол жеткізу болып табылады.

Несиелік тәуекел коммерциялық банктерде кеңінен қолданылатын объект емес, субъектіні несиелендіру кезінде жоғарылайды. Ол қарыз алушының қаржылық жағдайының нашарлауы кезінде, оның қызметінде күтпеген асқынулар, нарықтағы қолайсыз жағдайлар кезінде туындайды. Шығарылатын өнімге сұраныстың төмендеуі, сатып алушылардың төлем қабілетсіздігі, экономикалық дағдарыс, кәсіпорын басшылығы қызметкерлерінің біліксіздігі немесе жосықсыз болуы сол бағытта әрекет етеді.

Несиелік тәуекел дәрежесін анықтау мыналарды қамтиды: қарыз алушының моральдық және этикалық беделін, несиелік ұсыныстың шынайылығы мен негізділігін, банк үшін қарыздың қолайлылығын (қарыз алушының беделін бағалау негізінде), оның мүмкіндіктерін, капиталын, кепілдігін және қарызды беру мен өтеу шарттарын бағалау.

Клиринг жүйесінің қызмет ету ерекшеліктеріне байланысты кредиттік тәуекел төлем тапсырмаларымен алмасу және цикл соңында олар бойынша түпкілікті есеп айырысулар арасындағы уақыт алшақтығы нәтижесінде пайда болады. Нәтижесінде төлем тапсырмасын жіберген банкпен түпкілікті есеп айырысу жүргізілгенге дейін өз клиенттеріне операциялық күн ішінде кез келген банк ұсынатын жасырын несие пайда болады.

Орталық банк, есеп айырысу мекемесі ретінде, сондай-ақ, егер клирингтік циклдың соңында таза кредиттік сальдосы бар қатысушыларға таза дебеттік сальдосы бар барлық қатысушылар өздерінің есеп айырысуларын жүргізгенге дейін шоттардан қаражат алуға мүмкіндік берсе, несиелік тәуекелге ұшырауы мүмкін.

Өтімділік тәуекелі корреспондент-банкте алушы-банк алдындағы міндеттемелерді белгіленген мерзімде орындау мүмкіндігінің жоқтығын білдіреді. Бұл төлем мерзімінде алушы Банктің өтімді жағдайының нашарлауына әкеп соғады. Өтімділік тәуекелі қаржы активтерін шығынсыз төлем қаражатына жылдам конверсиялау мүмкін еместігіне байланысты.

Несиелік және өтімді сипаттағы тәуекел есеп айырысудың кешігуі, олардың синхронды болмауы немесе төлеуші міндеттемесін орындамауы себептерінен туындауы мүмкін.

Бұдан басқа, мәміле жасау мен ол бойынша есеп айырысу арасындағы уақыт алшақтығы операцияның келісілген уақытта болмауы тәуекеліне алып келеді. Мысалы, операция бір тараптың қабылдаған міндеттемелерін орындамауына байланысты мәміленің күшін жою себебі бойынша жүзеге асырылмайды.

Уақыт алшақтықтары төлем жүйесі тәуекелінің басты көзі болып табылады, алайда басқа да факторлар тәуекелді тудыруы мүмкін. Мұндай факторлардың бірі төлеушінің төлем тапсырмасын немесе оларды орындағанға дейін жеткізуге тапсырыстың күшін жою немесе олардың орындалуын белгілі бір шарттармен ескерту құқығы болып табылады. Мысалы, банк алушының шотын несиелей алады және тіпті, егер ол ақша аударымдарының банкаралық жүйесі арқылы төлеушінің банкінен қаражат алса, оған қаражатты пайдалануға мүмкіндік береді. Осыған ұқсас жолмен ақша аударымдарының банкаралық жүйесінің

қатысушылары белгіленген соңғы мерзімге дейін жекелеген аударымдарды кері қайтарып алу құқығын өзінде сақтай алады. Таза есеп айырысу жүйесінің ережелеріне сәйкес барлық төлем тапсырмаларын орындау жұмыс күнінің соңында қатысушылардың көпжақты таза позицияларының түпкілікті есебіне тәуелді болуы мүмкін.

Түпкілікті төлем алушының шотына қаражат аударуды білдіреді. Ол біржола және сөзсіз, бұл оған түпкілікті сипат береді. Тек түпкілікті төлем кезінде ғана қаражатты алушы оларға тиесілі екендігіне және жұмсалуы мүмкін екендігіне сенімділік білдіре алады, егер төлем шартты болып табылса, онда айналым қаражатын олардың түсуіне қарай іске қосатын немесе түпкілікті есеп айырысқанға дейін оған рұқсат беретін делдал өзін несиелік тәуекелге ұшыратады.

Сондықтан көптеген делдалдар шартты төлемдерді қаражатқа қол жеткізу үшін түпкілікті ретінде жиі қарастырады. Мұндай тәсіл әсіресе бағалы қағаздар мен шетел валютасы нарығында таралған, себебі мұнда қаражаттың айналымдылығы жоғары.

Орталық банктер үшін бірінші кезектегі шешімді талап ететін басты мәселе жүйелік тәуекел болып табылады, яғни теріс тізбекті реакция тудыратын тәуекел («домино әсері»). Ол несиелік тәуекелдің және өтімділік тәуекелінің салдары ретінде туындауы мүмкін, өйткені төлем жүйесіне қатысушылардың бірінің міндеттемелерді орындамауы басқа қатысушылар тарапынан төлем жасамау сериясына әкеп соғуы мүмкін.

Жүйелік тәуекел – корреспонденттік қатынастар жүйесінің бір немесе бірнеше қатысушыларының өз міндеттемелерін орындаудан бас тартуына байланысты есеп айырысу жүргізудің мүмкін еместігі.

Клиринг тетігінде төлем тапсырмаларымен алмасу белгіленген кезең ішінде жүргізіледі, ал олар бойынша есеп айырысу оның соңында жасалады. Бұл ретте пайда болатын несиелік тәуекел есеп айырысу лағының, яғни төлем тапсырмаларымен алмасудың басталуы мен олар бойынша түпкілікті есеп айырысу арасындағы уақыт айырмашылығының жұмыс істеу нәтижесі болып табылады.

Банкаралық есеп айырысу кезінде, әсіресе төлем жүйелерінің жұмыс істеу процесінде тәуекел дәрежесін төмендету үшін мынадай сақтық шаралары маңызды рөл атқаратынын атап өткен жөн:

- елдің барлық төлем жүйелері үшін қорғанудың біріздендірілген стандарттарын белгілеу;
- клерктердің біліктілігін арттыру, сондай-ақ олардың еңбегін механикаландыру және автоматтандыру;
- өткізу жүйесін енгізу, ақпаратты шифрлеу және оны файлдар мен қағаз құжаттарда бөлек сақтау;
- банкноттарды, бағалы қағаздарды және пластикалық карточкаларды қолдан жасаудан қорғаудың жасырын тәсілдерін кеңейту.

Электрондық ақша жүйесінің тәуекелдері

Электрондық ақша бүгінгі күні айналымның тиімді құралы болып табылады, бұл банктер, сауда кәсіпорындары мен халық кездестіретін материалдық және уақытша шығындарды қысқартудан көрінеді.

Электрондық ақшаның оларды пайдаланушылар үшін елеулі тәуекелге ие болуына байланысты, осы мәселені қарау электрондық ақшаны дамытудың тиімділігін анықтауға мүмкіндік береді.

Электрондық ақша (Эа) тәуекелдерінің бес негізгі түрін – өтімділікті жоғалту тәуекелін, несиелік тәуекелді, құқықтық тәуекелді, операциялық тәуекелді және басқарудан айырылу тәуекелін, сондай – ақ оларды анықтайтын фактораларды бөліп көрсетуге болады (1-кесте).

Электрондық ақша тәуекелдері сипаттамасы

Тәуекел түрі	Анықтама	Тәуекел тудыратын факторлар
өтімділікті жоғалту тәуекелі	Актив мөлшерінің жетпеуі нәтижесінде эмитенттің өз міндеттемелерін орындамау тәуекелі	Эа өтеу үшін жеткілікті активтер болмаған кездегі Эа эмиссиясы
несиелік тәуекел	клиенттердің немесе үшінші тұлғалардың (қатысушы банктер, есеп айырысу банктері және т. б.) өз міндеттемелерін орындауы (тиісінше орындамауы) нәтижесінде эмитент үшін шығындар тәуекелі	клиенттерге берілген несиелерді қайтармау немесе уақытылы қайтармау (несиелік схемалар кезінде), клиенттердің эмитент қызметін төлемеуі немесе уақытылы төлемеуі.
құқықтық тәуекел	құқықтық сипаттағы іс-әрекеттер немесе оқиғалар нәтижесінде шығындар тәуекелі	Эа жүйесі ережелерінің қолданыстағы заңнамаға сәйкес келмеуі; эмитенттің немесе клиенттердің қолданыстағы заңнаманы бұзуы; заңнаманы өзгерту
операциялық тәуекел	Жүйені ұйымдастырудың кемшіліктері немесе жүйеге рұқсаты бар тұлғалардың теріс пайдалануы нәтижесінде шығындар тәуекелі	жүйенің техникалық іске асырылуының кемшіліктері; эмитент қызметкерлерінің әрекеттері (оның ішінде қылмыстық); қолайсыз техникалық әсері және үшінші тұлғалардың іс-әрекеттері (оның ішінде қылмыстық)
басқарудан айырылу тәуекелі	Эмитент басшылығының жоғарыда аталған тәуекелдердің қайсыбіріне бақылау жасауды жоғалтуы нәтижесінде шығындар тәуекелі	басқа тәуекелдердің жеткіліксіз есебі; басқарушы персонал жұмысының тиімсіздігі.

Электрондық ақшаның бақылаусыз эмиссиясы жағдайында ақша массасының күрт өсуі және инфляция қарқынының тездеуі орын алуы мүмкін, яғни қосымша тәуекел – инфляция тәуекелі туындауы мүмкін.

2-кестеден электрондық ақшаны пайдалану тәуекелсіз емес деген қорытынды жасауға болады. Электрондық ақшаны пайдаланушы өзінің барлық салымдарын жоғалту мүмкіндігімен байланысты көптеген тәуекелдер бар. Осыған байланысты қолма-қол банкноттар мен монеталардың айналымы бүгінгі күні барынша тартымды болып қала береді, демек болашақта әлем халқының түрлі санаттарының қолма-қол ақшаны және электрондық ақшаны қатар пайдалануы мүмкін. Электрондық ақша төлемдері бағдарламасы барлық жерде және тең дәрежеде енгізілмегендіктен, тәуекелдердің салдары дәлме-дәл анықтала алмайды.

Электрондық және қолма-қол ақша тәуекелдерін салыстырмалы талдау

Электрондық ақша	Қолма-қол ақша
1. Қаржылық тәуекел	
Қазіргі уақытта Эа пайдалану Эмитенттің пайдаланушы алдындағы Эа бойынша өзінің ақшалай міндеттемелерін орындай алмауы мүмкіндігін болжайды	Қолма-қол ақшаны немесе пластикалық карталарды пайдалану қаржылық тәуекелдің туындау мүмкіндігімен байланысты емес, өйткені банкноттар мен монеталар эмиссиясында монополист ҰБ болып табылады
2. Құқықтық тәуекел	
Эа эмиссиясымен және пайдаланумен байланысты қызметті реттеу бойынша ешқандай заңды құжаттар жоқ болғандықтан, бұл тәуекел бүгінгі күні өзекті болып табылады	Әлем елдерінде ақша айналымын заңнамалық реттеу
3. Құпия ақпаратты жоғалту тәуекелі	
Бар	Жоқ
4. Ақшаны жоғалту тәуекелі	
Іс жүзінде мүмкін емес, өйткені жаңа криптоқорғау бағдарламаларымен қорғалады	Осы тәуекелдің жоғары ықтималдығы
5. Техникалық тәуекел. бағдарламалық қамтамасыз етудің істен шығу тәуекелі	
Бар, бірақ аз ықтималдықпен	Мұндай тәуекелдің болуы мүмкін емес
6. Айналыста жалған ақшаны пайдалану тәуекелі	
Бұл тәуекел жоғалту тәуекелімен ұштасады. Іс жүзінде мүмкін емес.	Мүмкін

Электрондық ақшаны пайдалану технологиялары мен модельдері үнемі жақсарып, осы ақша түріне пайдаланушылардың сенімі өсіп келеді. Осыған байланысты елдердегі банктік қадағалау мен ақша айналымын реттеуге жауап беретін органдар эмитенттер көтеретін тәуекелдердің барабар жойылуын қамтамасыз етуі, ал пайдаланушылар ақылға қонымды шектеулерді енгізумен қорғалуы тиіс.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Ильяс А.А., Саулембекова А.К. Платежная система Республики Казахстан: теория и практика: учебное пособие/ Ильяс А.А., Саулембекова А.К. – Экономика: Алматы, 2009. – 208 С.
- 2 Шамраев А.В. Денежная составляющая платежной системы: правовой и экономический подходы. – Алматы: Деньги и кредит, 2009. – 50 с.
- 3 Bank for international settlements. [Electr. resource] URL: <http://www.bis.org> (Даты обращения: 08.09.2019).

Ж.Т.Ахметов, А.А.Ажмухамедова

*Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Нур-Султан,
Казахстан*

Риски в платежных системах

Аннотация. Управление рисками в платежных системах является важным аспектом управления финансовой системой страны. Оценка действий по управлению финансовыми и операционными рисками на всех уровнях платежной системы является важной составляющей этого процесса. Вместе с тем развитие информационных технологий создает угрозу роста рисков, связанных с электронными деньгами. При этом необходимо отслеживать со стороны государства финансовые и операционные риски, связанные с платежами и обращение электронных денег.

Ключевые слова: кредитный риск, риск ликвидности, системный риск, электронные деньги, центральный банк, посредник.

Zh.T.Akhmetov, A.A.Azhmukhamedova

*Eurasian National University named after L.N. Gumilyov, Nur-Sultan,
Kazakhstan*

Risks in payment systems

Abstract: Risk management in payment systems is an important aspect of the financial system of the country. Assessment of financial and operational risk management activities at all levels of the payment system is an important part of this process. At the same time, the development of information technologies poses a threat to the growth of risks associated with electronic money. At the same time, it is necessary to monitor the financial and operational risks associated with payments and the circulation of electronic money on the part of the state.

Key words: credit risk, liquidity risk, system risk, electronic money, central bank, intermediary

References

- 1 Ilyas A.A., Saulembekova A.K. Platezhnaia sistema Respubliki Kazakhstan: teoria i praktika: uchebnoe posobie [Payment system of the Republic of Kazakhstan: theory and practice: a training manual] (Ekonomika, Almaty, 2009, 208 p.)
- 2 Shamrayev A.V. Denezhnaia sostavlyaiushaya platezhnoi sistemy: pravovoi i ekonomicheski podkhody [The monetary component of the payment system: legal and economic approaches] (Money and Credit, Almaty, 2009, 50 p.)
- 3 Bank for international settlements. [Electronic resource]. Available at: <http://www.bis.org> (Accessed: 22.08.2019)

Авторлар туралы ақпарат:

Ахметов Ж.Т. – «Қаржы» кафедрасының 2 курс магистранты, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Сәтпаев көш. 2, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Ажмухамедова А.А. – э.ғ.к., «Қаржы» кафедрасының аға оқытушысы, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Сәтпаев көш. 2, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Akhetov Zh.T. - The 2-year student of «Finance» Department, Eurasian National University L. N. Gumilyov, Satpayev st., 2, Nur-Sultan, Kazakhstan.

Azhmukhamedova A.A. - PhD in economics, senior lecturer, Department of «Finance», Eurasian National University L. N. Gumilyov, Satpayev st., 2, Nur-Sultan, Kazakhstan.